

GLAVA V

DEJSTVA 5. UDARNE DIVIZIJE U CENTRALNOJ BOSNI (17. 7—7. 10. 1943)

1. USLOVI ZA VOĐENJE BORBENIH DEJSTAVA

Nakon prelaska r. Bosne 17. jula Štab divizije izvršio je raspored jedinica po sledećem: 1. krajiška brigada dobila je sektor Visoko—Kiseljak—Hadžići—Ivan-sedlo; 4. krajiška brigada — Kakanj—Busovača—Travnik; Udarne grupa bataljona — Ivan-sedlo—Konjic—Prozor. Njihovi glavni zadaci bili su napadi iz zasjeda na neprijateljske željezničke i putne transporte i jedinice u pokretu, rušenje željezničkih pruga i puteva i objekata na njima i iznenadni napadi na neprijateljske posade i garnizone. Štabovima brigada i Stabu Udarne grupe je rečeno da se ne upuštaju u teže frontalne borbe, tj. da odsudno ne brane zauzetu teritoriju, nego da jedinice budu što pokretljivije i da dejstvuju brzo i odlučno. Njima je Štab divizije dao slobodu u izboru objekata za napad. Pojedine jedinice će u toku boravka u centralnoj Bosni dobivati i druge zadatke i mijenjati sektore dejstva, ali glavni njihov zadatak stalno je bio — napad na neprijateljske komunikacije i na njegovu živu silu u pokretu.

U velikom luku od Konjica, preko Visokog do Travnika teren je omogućavao jedinicama divizije da izvode napade na širokom frontu na vitalne neprijateljske komunikacije. U svome zaleđu jedinice divizije imale su prostranu teritoriju bez neprijateljskih garnizona, a Vraniča i Bitovnja-planina bile su siguran oslonac i za najteže situacije. Prvi neprijateljski garnizoni u dubljem zaleđu divizije nalazili su se u Prozoru, Gornjem Vakufu i Bugojnu, koji su, zbog svog malog sastava, bili neaktivni.

Teritorija na koju je stigla 5. divizija bila je dio velikog operativnog područja 10. udarne divizije. Na njoj su se nalazila dva njena partizanska odreda: Ramski, koji je tada imao 80 boraca, dejstvovao je na prostoru Konjic—Prozor, i Travnički, u čijem su sastavu bile dvije čete, jačine oko 100 boraca, operisao je između Travnika, Busovače i Fojnice. Kada je 4. krajiška brigada 17. jula stigla u s. Sebinje (15 km jugozapadno od Kaknja) zatekla je jednu njegovu četvu. Druga bliža jedinica 10. divizije u to vrijeme operisala je na prostoru Jajce—Donji Vakuf—Kupres. U sjevernom dijelu centralne Bosne, na prostoru Banja Luka—Prnjavor—Teslić—Vlašić-pl.—Kotor-Varoš, operisala je 12. udarna divizija.

Drugi važan zadatak jedinice 5. divizije bio je da sa narodom uspostave dobre veze i saradnju, da razviju što življi politički rad, tumače ciljeve naše borbe, pomažu u osnivanju narodnooslobodilačkih odbora, organizacija Antifašističkog fronta žena i omladine. Ovaj zadatak bio je utoliko značajniji što su na operativnom prostoru 5. divizije živjeli po selima i gradovima Hrvati, Muslimani i Srbi. Srećom, u najvećem broju rejona na ovom prostoru ustaše i četnici nisu imali šire podrške u narodu. Na terenu su već tada mnogo uradile postojeće partijske organizacije, operativne jedinice koje su ovdje boravile i partizanski odredi, što je uveliko olakšalo saradnju jedinica i naroda i brzo stvaranje međusobnog povjerenja.

Svojim političkim djelovanjem u narodu jedinice 5. divizije snažno su doprinijele širenju uticaja narodnooslobodilačkog pokreta i razvijanju bratstva i jedinstva među muslimanskim, srpskim i hrvatskim življem. Jedan od najznačajnijih rezultata takve njene djelatnosti i, naravno, vojno-političke aktivnosti partizanskih odreda, sa kojima su jedinice divizije uspješno saradivale, bio je priliv novih boraca u partizanske odrede i u jedinice divizije. Kako je odmicalo vrijeme boravka divizije na ovoj teritoriji, veze jedinice sa narodom sve su se više razvijale i obogaćivale.

Postojanjem partizanskih odreda i njihovih slobodnih teritorija i proširenjem slobodne teritorije dolaskom 5. divizije, bili su obezbijedeni uslovi za dobar smještaj divizijske bolnice i brigadnih bolnica. Zauzimanjem gradova i drugim borbenim akcijama, jedinice su dolazile do lijekova i do drugog sanitetskog materijala, povećao se i broj sanitetskog osoblja, što je omogućilo da se skрати vrijeme liječenja ranjenika i bolesnika. Bezbijednijim smještajem bolnica uveliko se povećala manevarska sposobnost jedinica.

Zahvaljujući dobroj saradnji sa narodnooslobodilačkim odborima tamo gdje su oni, postojali (na terenu Ramskog i Travničkog partizanskog odreda) i gdje su nanovo formirani, a i sa narodom na čitavom operativnom prostoru divizije, nije bilo teškoća u prikupljanju hrane za jedinice i za bolnice.

Sve u svemu, 5. divizija imala je povoljne uslove za vođenje borbenih dejstava. A ti su se uslovi stalno popravljali. Naime, već prvih dana avgusta 1943. iz istočne u centralu Bosnu prešao je Vrhovni štab sa 1 proleterskom i 7. udarnom divizijom i od tada su u centralnoj i zapadnoj Bosni otpočela ofanzivna dejstva šest naših divizija, koja usmjerava i koordinira Vrhovni štab. U toku avgusta ove divizije su uništile ili razbile preko deset neprijateljskih garnizona i oslobodile najveći dio tih oblasti. Nijemci više nisu stizali da spriječe gubitak ovih garnizona i razbijanje svojih i ustaško-domobranskih i četničkih jedinica i da sigurnije obezbijede svoje glavne komunikacije. Svojim borbenim dejstvima na operativnom području u Bosni, naše divizije i partizanski odredi uspješno su ostvarivali direktive vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita, upućene 10. avgusta 1943. štabovima 1. i 2. bosanskog korpusa, u kojima je stajalo da se onemogućiti kretanje neprijateljskih jedinica po komunikacijama, da se likvidiraju četnici, da se živo radi na mobilizaciji novih boraca za naše jedinice i da se formiraju novi partizanski odredi.¹⁾

1) Zbornik 11/10, 67 i 68.

Poslije teških borbi i ogromnih napora u neprijateljskim ofanzivnim operacijama »Vajs« i »Svare«, vođenih u toku zime 1942/1943. i u proljeće 1943, nastao je period daljeg snažnog uspona i rasta narodnooslobodilačkog pokreta u svim našim krajevima. Kapitulacija fašističke Italije je još povoljnije uticala na razvoj ofanzivnih operacija NOVJ. Nijemci su tada bili primorani da znatne svoje snage angažuju protiv naših jedinica u Dalmaciji i na Jadranu, čime su olakšana dejstva našim jedinicama u Bosni i u drugim krajevima zemlje.

Razoružanjem velikog broja italijanskih okupacionih divizija i drugih njihovih jedinica i opštim poletom narodnooslobodilačkog pokreta u dotadašnjoj italijanskoj okupacionoj zoni, Vrhovni štab je formirao nove divizije i korpuse i izvršio preimenovanje svih drugih korpusa.²

Po rasporedu svojih jedinica, po naznačenim njihovim osnovnim zadacima i po načinu njihovog izvođenja, o čemu će biti govora u narednom tekstu, može se zaključiti da je 5. divizija od 17. jula pa do početka septembra dejstvovala na označenom prostoru kao teritorijalna operativna jedinica i, osim nekoliko izuzetaka (napadi na Gornji Vakuf, Prozor i Bugojno), izvodila akcije odvojeno po brigadama na tipično partizanski način. Njene brigade ili pojedini njihovi bataljona pojavljivali su se na neprijateljskim komunikacijama u rejonu i u vremenu koji su sami birali, da bi se drugog dana i noći našli na sasvim drugom mjestu i drugom borbenom zadatku. Time su oni osigurali inicijativu, a neprijatelja primorali da ojača svoje garnizone u Kiseljaku, Visokom, Busovači i Prozoru, da tenkovima prati transporte na cestama, a na željezničkim prugama da stalno ima pripravne oklopne vozove.

U septembru i početkom oktobra 5. divizija je polovinom svojih snaga obezbeđivala slobodnu teritoriju od pravca Travnika, dok je sa ostalim snagama dejstvovala na komunikacije od Travnika i Zenice prema Sarajevu.

Za vrijeme boravka 5. divizije u centralnoj Bosni u njenim jedinicama bio je veoma živ vojno-politički rad. Redovnije su održavani partijski i vojni sastanci, proučavana vojna i politička literatura, održavani vojni i partijski kursevi. Ojačala je partijska i skojevska organizacija. U takvom aktivnom životu porasla je vojnička osposobljenost i politička zrelost njenih štabova i komandi, starješina i boraca. Svaki njen stariji borac bio je siguran tumač ciljeva narodnooslobodilačke borbe.

Ranije sam iznio okolnosti pod kojima je Stab divizije donio odluku da, bez znanja i saglasnosti Vrhovnog štaba, diviziju prebaci iz rejona Ozren-pl. (kod Sarajeva) na lijevu obalu Bosne i da joj sâm odredi pod-

2) Naredbom vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita od 9. septembra 1943. formiran je na teritoriji Crne Gore, Sandžaka, Bosne i Hercegovine 2. udarni korpus (Zbornik II/O, 124); naredbom Vrhovnog komandanta od 5. oktobra 1943. formiran je 1. proleterski udarni korpus; istom naredbom preimenovani su: 1. bosanski udarni u 3. udarni korpus (u istočnoj Bosni); 1. hrvatski u 4. udarni korpus; 2. bosanski u 5. udarni korpus; 2. hrvatski u 6. korpus i 6. koirpus (u Sloveniji) u 7. korpus NOVJ (Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945, str. 567).

ručje dejstva i borbene zadatke. Mi smo u otaou divizije znali da moramo što prije obavijestiti Vrhovni štab o ovoj našoj odluci. To bi smo najprije učinili radio-putem i očekivali smo da radio-telegrafista, uz pomoć Ratka Martinovića, načelnika Štaba divizije, otkloni kvar na radio-stanici. To im je 19. jula i uspjelo, ali je radio-telegrafista mogao samo da prima, ali ne i da predaje depeše. Tek je nešto kasnije radio-stanica dovedena u ispravno stanje.

Međutim, 19. jula Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« javila je da 5. divizija odmah krene u rejon sjeverozapadno od Kladnja, tj. tamo gdje je Ilija Materić, politički komesar divizije, došao u Vrhovni štab.

Razmatrajući ovo naređenje Vrhovnog štaba, Štab divizije je došao do zaključka da je momentani povratak divizije u istočnu Bosnu teško izvodljiv, osobito zbog velike bolnice. Da bi što prije obavijestio Vrhovni štab o rasporedu i zadacima divizije, Štab divizije je 20. jula poslao po kuririma izvještaj Štabu 1. bosanskog korpusa, u kojem je predložio: ukoliko divizija treba da se vrati u istočnu Bosnu, da to učini sa dvije brigade, dok bi bolnica ostala pod zaštitom Udarne grupe bataljona.³⁾ Na osnovu ovako upućenog prijedloga, Štab divizije je naredio štabovima 1. i 4. krajiške brigade da pripreme ljudstvo brigada za povratak u istočnu Bosnu. Srećom, kuriri su brzo stigli u Štab korpusa i već 23. jula Štab divizije primio je od Vrhovnog štaba dvije depeše. Ove depeše nisu sačuvane ali sam njihov sadržaj dobro zapamtio. U jednoj depeši vrhovni komandant Josip Broz Tito naređuje da divizija ostane na zauzetoj prostoriji i da dejstvuje na neprijateljske komunikacije. Sadržaj druge depeše je glasilo: komandant i politički komesar stavljaju se pod istragu što je divizija bez znanja i odobrenja Vrhovnog štaba napustila prostoriju Zvijezda-pl.—Olovo—Ozren-pl.

Tako se, najzad, razjasnila situacija o području dejstva 5. divizije. Iako je ova neizvjesnost trajala samo 12 dana, za komandanta i političkog komesara divizije bio je to dug vremenski period. Sada je pred nama dvojicom stajala još jedna neizvjesnost — šta će da donese istraga Vrhovnog štaba. Moram reći da nam nije bilo lako, ali se nije imalo kuda. Za nas je bilo sada najvažnije da divizija u narednom periodu što uspješnije dejstvuje.

Dosta dugo smo čekali na konačno rješenje. To je u jednu ruku bilo i dobro. Kako je vrijeme odmicalo, nizali su se borbeni uspjesi divizije, kao što su bili: uništenje aviona na aerodromu Rajlovac, oslobođenje Bugojna i niz isto tako značajnih napada na neprijateljske komunikacije. Kada smo početkom septembra pozvani u Vrhovni štab u Jajce, podnijeli smo izvještaj Vrhovnom komandantu o borbama divizije i o njenoj političkoj aktivnosti u narodu. U jednom momentu drug Tito je pitao zašto smo sa divizijom otišli sa Zvijezde i Ozrena. Ja sam mu iznio razloge. Očito zadovoljan postignutim uspjesima divizije, šalio se na račun tog našeg »velikog manevra«, ali je rekao da smo tada pogriješili jer nismo dobili odobrenje za pokret ka Fojnici i Kreševu.

Time je razgovor o našem povratku iz istočne u centralu Bosnu bio završen. Za nas dvojicu to je značilo veliko psihičko olakšanje.

3) Zbornik IV/15, 113. Štab 1. bosanskog korpusa tad se nalazio u rejonu Siprage—Maslovar, sjeverno od Vlačić-pl.

Na kraju ovog opšteg pregleda o dejstvima divizije u periodu juli—septembar 1943. u centralnoj Bosni, treba da kažem da je divizija sve to vrijeme bila pod komandom Vrhovnog štaba, iako je formacijski bila u sastavu 1. bosanskog korpusa. To se može objasniti time što je Vrhovni štab imao neposredan interes za borbena dejstva na prostoru na kome se nalazila 5. divizija i što je mogao da joj putem radio-veze brzo upućuje naređenja. Znajući da se 5. divizija nalazi u sastavu 1. bosanskog korpusa, Stab divizije je borbene izvještaje slao i Stabu korpusa.

2. BORBENA DEJSTVA DIVIZIJE DO KRAJA AVGUSTA 1943.

Prve borbe nakon prelaska divizije preko r. Bosne izvele su 18. jula dvije čete 3. bataljona 1. krajiške brigade. Jedna četa dočekala je iz zasjede na cesti Sarajevo—Kiseljak, kod Han-Ploča, kolonu od 20 kamiona punih njemačkih vojnika. Kretali su prema Kiseljaku. U panici veći broj kamiona je umakao. Ubijeni su njemački major i dva niža oficira. Zapaljeni su 6 kamiona i 1 luksuzni automobil. Zaplijenjeno je: 1 puškomitraljez, 2 strojnice, 1 pištolj. Druga četa razrušila je drveni most na cesti Visoko—Kiseljak i iz zasjede sačekala blindirani automobil. Ubijena su 4 neprijateljska vojnika. U obe akcije naši su bili bez gubitaka.

Noću 18/19. jula dva bataljona 1. krajiške brigade napali su Kiseljak. Neprijateljska posada povukla se bez borbe cestom u pravcu Sarajeva na Kobilju glavu i tu se utvrdila. U Kiseljaku su bataljoni našli nešto hrane i odjeće. Na pojavu tenkova povukli su se iz grada.

Devetnaestog jula ponovo su dvije njemačke čete upale u zasjedu jednog bataljona kod Han-Ploča. Poginula su 84 neprijateljska vojnika, a 4 zarobljena; zaplijenjena su 2 protivtenkovska topa sa granatama, 4 puškomitraljeza »šarca«, 42 puške, 6 strojnica, sanitetskog materijala i druge opreme. Oboren je jedan avion. Mi smo imali jednog mrtvog i dva ranjena.⁴

Kao što se vidi, Nijemci su već od 18. jula počeli da dovlače jedinice protiv 5. divizije. Bile su to jedinice iz sastava 7. SS divizije »Princ Eugen«. Njena komanda 18. jula prebacuje iz Breze u Visoko i Kiseljak protivtenkovski divizion, 20. jula upućuje na obezbjeđenje željezničke pruge Sarajevo—Ivan-sedlo 1. eskadron izviđačkog bataljona, četvu pionirskog bataljona i štabnu lovačku četvu, 21. jula prebacuje u Kiseljak ojačani 2 bataljon 1. pješadijskog puka, a 1. bataljon istog puka u rejon Ilidža—Blažuj. Već 18. jula komanda ove njemačke divizije piše u svom dnevnom izvještaju da će raspoloživim snagama napasti 5. diviziju.⁵

Nijemci su zaista krenuli 23. jula iz tri pravca na jedinice 1. krajiške brigade: od Kiseljaka, Han-Ploča i Tarčina. Jačina neprijatelja bila je oko dva bataljona pješadije, podržana artiljerijom i avijacijom.

4) Zbog interesantnosti navodim kako je komanda njemačke 7. SS divizije »Princ Eugen« »objasnila« ovaj poraz svoje jedinice: »Južno od Han-Ploča u dolini Lepenice, 10 km jugo-ist. Kiseljak dovedeni su dijelovi 7. oklopne lovačke čete po *jednoj agentici u klopu* (podvukao M. M.), te su uništeni. Dolina Lepenice i visovi sa obe strane južno Han-Ploča bombardirani zrakoplovima« (Zbornik IV/15, 113). Nikakva žena nije ih dovela — sami su upali u našu zasjedu.

Nijemci priznaju da su u ovoj borbi imali 47 mrtvih, od toga 3 starješine, 5 ranjenih i 1 nestao starješina (Isto, dok. 215).

5) Zbornik IV/15, 206, 210, 212, 213, 215, 220 i 227.

U toku 23. jula neprijatelj je zauzeo brdo Cubren (k. 1097) i s. Zvizd. Naše jedinice nisu imale gubitaka. Drugi bataljon 1. krajiške brigade je bez potrebe izvršio protivnapad slijedeće noći na brdo Čubren. Ovo brdo nije zauzeo, a imao je 5 mrtvih i oko 10 ranjenih. Sutradan, 24. jula, neprijatelj je uveo u borbu tenkove, a kako jedinice brigade nisu prihvatile frontalnu borbu, brzo je ušao u Kreševo. Međutim, Nijemci su se u ovom gradiću kratko zadržali. Ocijenili su da im je najvažnije da brane komunikacije i transporte na njima.

Kao i kod 1. krajiške, i kod 4. krajiške brigade bilo je veoma živo. Tako je brigada noću 19/20. jula rušila željezničku prugu između stanica Porječani i Catići, a ujutro 20. jula jedan njen bataljon dočekao je u zasjedi kod s. Bilalovca (na cesti Busovača—Kiseljak) neprijateljsku kolonu od 4 kamiona i jednog tenka. Kamioni su uništeni, ubijeno je 20 Nijemaca. Bataljon je imao 2 ranjena. Noću 21/22. jula dva bataljona rušila su željezničku prugu između stanica Lašva i Modrinje, a sutradan jedan njen bataljon držao je zasjedu na cesti Visoko—Kiseljak, kod sela Gorani. Našli su 11 kamiona i tri tenka. Zasjeda je otvorila vatru, ali se i zbog dejstva tenkova brzo povukla. Noću 26/27. jula brigada je napala Busovaču i željezničke stanice Busovača, Lašvu i Modrinje. Ove objekte branile su manje posade i četiri oklopna voza. Zauzeta je Busovača i željeznička stanica Modrinje, a pruga i tt-linije prekinute su na više mjesta. Zarobljeno je 12 domobrana, zaplijenjeno nešto oružja, a u Busovači i nešto žita. Brigada nije imala gubitaka.

Četvrta krajiška brigada nastavila je sa napadima i diverzijama i slijedećih dana i neprijatelju nanosila gubitke u živoj sili i u materijalu. U toku tih dana, Nijemci su samo jednom, snagama do jednog bataljona, na pali 1. avgusta u s. Kupreš (5 km južno od Busovače) brigadnu bolnicu, intendanturu i 1. bataljon, koji ih je obezbjeđivao. Bataljon je, bez sopstvenih gubitaka, spretno i odlučno odbio ovaj napad.

U vremenu do 1. avgusta Udarne grupa bataljona izvela je dvije uspješne diverzije na željezničku prugu prema Konjicu. Noću 28/29. jula jedan njen bataljon zauzeo je i spalio željezničku stanicu Lisičići, uništio 3 teretna vagona, razrušio 600 m pruge i 2 km tt-linije. Bataljon nije imao gubitaka. U noći između 31. jula i 1. avgusta dva bataljona napala su željezničku stanicu Bradina. Posada se povukla u tunel i iz njega otvarala vatru. Na stanici su uništene sve skretnice, razrušeno 200 m željezničke pruge i 2 km tt-linija. Naši su imali 3 mrtva i 2 ranjena borca.⁶¹

Sedamnaestog jula, tj. istog dana nakon prelaska r. Bosne, Štab divizije ostavio je u srezu Visoko Milorada Novosela sa njegovim 22 borca da formira partizanski odred i da organizuje obavještajnu službu.⁷¹ Uz po-

6) Interesantno je pomenuti da su zaplijenjeni vojni dokumenti NDH zabilježili uglavnom sve diverzije jedinica 5. div. na željezničkoj pruzi Konjic—Sarajevo—Travnik. U svojim dnevnim izvještajima Nijemci ističu naše pojačane napade na putne transporte i na želj. prugu Mostar—Sarajevo—Bos. Brod. Ljuti su na takvu situaciju i žale se: »Ovi se napadi uslijed nedostatka snaga ne mogu suzbiti«.

O borbama i diverzijama 5. divizije u vremenu od 20. jula do 1. avgusta, pored već naznačenih neprijateljskih dokumenata, vidi i dokumente u Zborniku IV/15, 228, 230, 233, 259, 261 i 266 i Zbornik IV/16, 122, 123, 127 i 211.

U izvještaju Vrhovnom štabu štab 5. divizije naveo je borbe jedinica u vremenu od 11. jula do 20. avgusta (Zbornik IV/16. 78).

7) Zbornik IV/15, 94.

moć jedinica divizije i zajedničkim učešćem u borbama, Visoko-fojnički partizanski odred brzo je rastao: 16. avgusta imao je 110 boraca, a početkom septembra dva bataljona. Do 1. avgusta formirane su komande mjesta u Fojnici i Kreševu. U oba ova sreza politički radnici divizije održali su nekoliko zborova i niz konferencija po selima i pomogli da se formiraju narodnooslobodilački odbori u Fojnici i u Kreševu, zatim u fojničkom srezu u selima Dragačići, Zivčići, Majdan, Vladići, Vukelići, Bistrica, Bakovići i Otigošće, a u srezu Kiseljak u selima Crnići, Lipa, Volijak i dr.

U Stabu divizije se tada, osim drugih poslova, sređivao materijal za prvi broj divizijskog lista »Put slobodi«. Ovaj list će izlaziti do kraja rata. Štab divizije je, takođe, obezbijedio dovoljno hartije i drugih potreba za umnožavanje radio-vijesti »Slobodne Jugoslavije« koje su čitane u jedinicama i na skupovima sa narodom. Pisani su leci i druga obavještenja za narod i slata komandama mjesta i narodnooslobodilačkim odborima, terenskim radnicima i jedinicama. Bataljonski horovi, diletantske grupe i kulturne ekipe davale su priredbe za narod i vojsku. Ova aktivnost odvijala se i kasnije.

Krajem jula 1943. dvije brigade i Udarna grupa bataljona 5. divizije imale su 2.024 borca, a od naoružanja 9 minobacača 81 mm, 4 mala minobacača, 11 teških mitraljeza, 127 puškomitraljeza (od toga 26 njemačkih »šaraca«), 48 strojnica, 1.540 pušaka, 951 ručnu bombu.⁸⁾ U ovom pregledu nisu prikazani drugi dijelovi 5. divizije: Štab divizije, četa za vezu, divizijska bolnica i zaštitna četa, intendantura, hiruška i kulturna ekipa — u svemu oko 180 ljudi sa odgovarajućim naoružanjem.

Noću 3/4. avgusta dva bataljona 4. krajiške brigade i Travnički partizanski odred, pod komandom štaba brigade napali su u Gornjem Vakufu 3. bataljon domobranskog 13. lovačkog puka, jačine oko 700 vojnika. Neposredno oko ovog neprijateljskog uporišta bila je slobodna teritorija. Naše jedinice mogle su mu iznenadno prići, zbog čega je njegova posada stalno bila na oprezu. Bio je izgrađen slobodan sistem spoljne i unutrašnje odbrane uporišta, koje se nalazilo na sredokraći između jačih neprijateljskih garnizona u Prozoru i Bugojnu.

Štab brigade računao je sa iznenađenjem u napadu, a i sa tim da domobrani neće pružiti jači otpor, pa je za napad u Gornji Vakuf i za obezbjeđenje prema Bugojnu i Prozoru odredio dosta male snage: bataljoni brigade imali su po 140 boraca, a Travnički partizanski odred 120. Odnos je bio 700 : 400 u korist branioca.

Iako su pripreme za napad izvršene u tajnosti, iznenađenje nije postignuto zato što su oko podne 3. avgusta na zasjedu prema Bugojnu, kod zaseoka Han-Ploče, naišla od Gornjeg Vakufa četiri kamiona sa 40 Nijemaca, koji su išli za Bugojno. Nijemci su bili iznenađeni, ali su se brzo pribrali. Koristeći mitraljesku i minomacačku vatru, oslobodili su se pritiska naše zasjede, a potom su se sa dva kamiona vratili u Gornji Vakuf (dva kamiona su spaljena). Ovdje je bilo oko 40 Nijemaca.

Napad na grad nije uspio. Iako su naše jedinice ušle u grad i zarobile dosta domobrana, posada garnizona pružala je i dalje žestok otpor iz

8) A. VII. k. 783, A. reg. br. 1-1.

nezauzetog dijela grada i sa brda Strmice (k. 785). Pred zoru naše su se jedinice povukle iz grada. U ovoj borbi od Nijemaca su poginuli poručnik i šest vojnika, zarobljeno je 57 domobrana, među kojima dva oficira (jedan ljekar) i tri podoficira; zaplijenjeno je 47 pušaka, 2 teška mitraljeza, 2 puškomitraljeza, 31.000 metaka, nešto sanitetskog materijala i druge opreme. Naši su imali 4 ranjena. Dvadeset dva domobrana dobrovoljno su ostala u našim jedinicama, ostali su pušteni kućama."¹

Ocijenivši da Gornji Vakuf neće moći da se brani, neprijateljska komanda povukla je noću 4/5. avgusta 3. domobranski bataljon u Bugojno. Travnički partizanski odred ostao je u Gornjem Vakufu kao posadna jedinica, a bataljoni 4. krajiške brigade vratili su se u akcije na komunikacije Travnik—Visoko i Travnik—Busovača—Kiseljak.

Iste noći dok je vođena borba u Gornjem Vakufu, prešle su Mostarsku prugu između Ivan-sedla i Konjica, iz pravca Trnova, 3. i 7. krajiška brigada, pod komandom štaba 1. proleterske divizije. Po naređenju Vrhovnog štaba, trebalo je da im prelaz olakšaju jedinice 5. divizije. Pored Udarne grupe bataljona, na odsjek prelaza upućena su dva bataljona 1. krajiške brigade. Međutim, jedinice 5. divizije te noći nisu vršile akciju na željezničku prugu, jer nisu znale kada će prelaziti prugu jedinice 1. proleterske divizije, a patrola koja im je poslana u susret nije stigla da se pravovremeno vrati. Odmah zatim, bataljoni 1. krajiške brigade vratili su se na prostor Kreševo—Kiseljak.

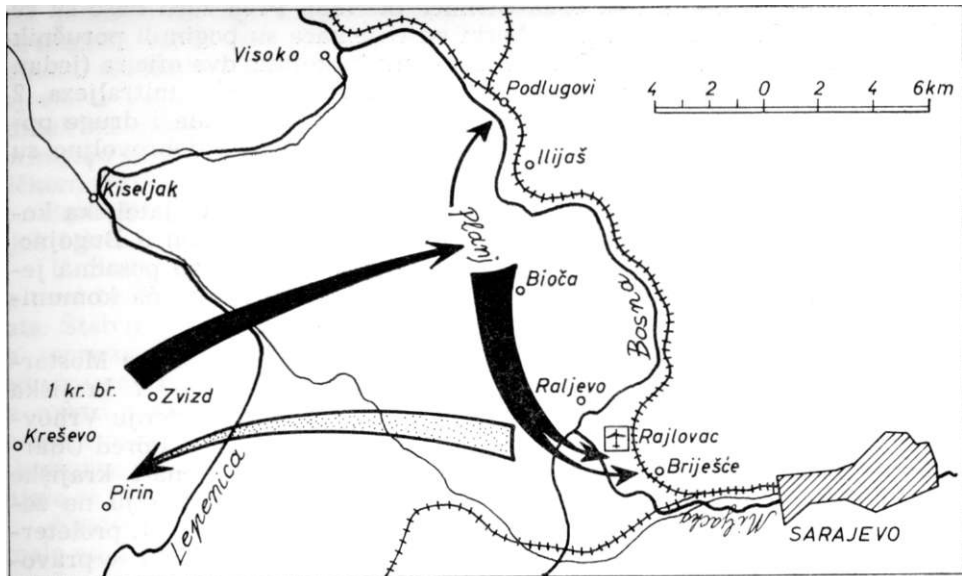
NAPAD NA AERODROM RAJLOVAC

Od 7. avgusta 1. krajiška brigada bila je prikupljena u rejonu Kreševa. Toga dana stigli su u Stab divizije Vojo Todorović, komandant, i Mlado Marin, politički komesar 1. krajiške brigade, i iznijeli prijedlog da brigada napadne aerodrom Rajlovac i spali avione. Stab divizije nije odmah prihvatio ovaj prijedlog jer je očekivao nagoviješteno naređenje Vrhovnog štaba o novom zadatku jedinica divizije. Kako do toga nije došlo, Stab divizije je 9. avgusta odobrio da 1. krajiška izvrši namjeravani napad, a u isto vrijeme naredio 4. krajiškoj brigadi da se jače aktivira na komunikacijama Travnik—Busovača.

Cim je 5. divizija stigla na prostoriju Busovača—Visoko—Konjic, obavještajni organi brigada i divizije prikupljali su podatke o jačini i rasporedu neprijateljskih snaga u Sarajevu i njegovoj okolini. Prvih dana avgusta počelo je pomjeranje u rasporedu njemačkih snaga na ovoj prostoriji. Pripremajući se za kapitulaciju Italije, a u duhu plana njemačke komande u Jugoslaviji, ubrzano je prebacivanje jedinica 7. SS divizije »Princ Eugen« iz šireg rejona Sarajeva u Hercegovinu i Dalmaciju. Garnizone od Lašve i Busovače prema Sarajevu i zaštitu komunikacija u ovom području preuzele su jedinice njemačke 369. legionarske divizije. Stab ove divizije stigao je u Sarajevo 9. avgusta.¹⁰¹

9) Zbornik IV/16, 78; R. Zorić, n. d., str. 114. Naš napad na Gornji Vakuf detaljno je opisao komandant 3. domobranskog bataljona. Kaže da je njegov bataljon u ovoj borbi imao 3 poginula, a da su zarobljena 2 oficira, 2 podoficira i 68 domobrana (Zbornik IV/16, 182).

10) Zbornik IV/16, 123, 131. 139, 150 i 153.

Napad 1. krajiške brigade na aerodrom Rajlovac noću 10/11. avgusta 1943. godine

Pred napad na aerodrom Rajlovac doznalo se da na njemu ima 300 Nijemaca i 500 domobrana, u Visokom 500 vojnika iz sastava njemačke 369. divizije, a na željezničkim stanicama od Visokog prema Sarajevu oko 160 domobrana. Prema procjeni, aerodromu se moglo najlakše prići od s. Reljeva i Lemezovog brda.

Plan za napad na Rajlovac izrađen je u štabu brigade, a pripreme su vršene u najvećoj tajnosti. Održani su partijski i skojevski sastanci, a borcima rečeno da brigada ide na važan zadatak. Uveče 9. avgusta krenuli su u akciju štab brigade sa tri bataljona, bez komore, minobacača 81 mm i teških mitraljeza. Borcima je podijeljena suva hrana za dva dana. Jedinice su neprimijećeno stigle do zore 10. avgusta u šumu Planj kod s. Bioča i tu su predanile. Poslije podne štab je brigade upoznao štabove bataljona i komande četa o zadatku koji je glasio: da se sa tri bataljona, bez dvije čete, napadne aerodrom Rajlovac i spale avioni; jedna četa da poruši željezničku prugu u s. Brijješće, postavi zasjedu i spriječi dolazak pojačanja Rajlovcu iz Sarajeva; jedna četa brigade i četa Visočko-fojničkog partizanskog odreda da zauzmu željezničku stanicu Podlugove i spriječe dolazak pojačanja aerodromu sa toga pravca. Odmah zatim štabovi bataljona i komande četa upoznali su sve borce sa njihovim zadacima.

Bilo je dogovoreno da terenski radnici prikupe i donesu Dušanu Karanu, obavještajnom oficiru brigade, najsvježije podatke o neprijatelju na aerodromu i o sistemu njegove odbrane. Ali, oni nisu stigli na ugovoreno mjesto. Više se nije moglo čekati, nego je kolona krenula u 18.00 časova na most preko r. Bosne u Reljevu. U suton je čelo kolone naišlo kod s. Ahatovića na domobransku patrolu, koja je bacila oružje i trkom pobjegla. Nevolja je bila u tome što su ovi domobrani mogli brzo stići

u Rajlovac preko Keijevskog mosta i upozoriti komandu. Stoga je bilo rizično krenuti na Reljevski most. U razmišljanju šta dalje raditi, u štab brigade приведен je radnik koji je bio zaposlen na aerodromu i upravo od njega dolazio. On je dao korisne podatke o tome da kod s. Butila postoji na r. Bosni drveni most za pješake, koji samo ponekad obezbjeđuju stražari; da se Miljacka može svuda pregaziti, da svake večeri traktori razvoze i parkiraju avione pored kukuruza na ivici aerodroma, uz Miljacku; da se tu u blizini nalaze rovovi i bunkeru koje posjedaju domobrani. Pokazalo se da je iskaz ovog radnika bio tačan. Kolona je krenula na most kod Butila.

Borba na aerodromu počela je oko 22 časa. Neprijatelj je bio potpuno iznenađen i pokušao je da svim oruđima i sredstvima spriječi po njega najgore. Njemačka posada na aerodromu otvorila je iz rova i bunkera žestoku vatru na naše borce, a reflektorima i paljenjem stogova sijena osvijetlila prostor oko aerodroma i odmah zatražila hitnu pomoć iz Sarajeva. Naši borci su sasređenom vatrom odmah uništili dva reflektora, a kada su počeli da pale avione, nastale su snažne eksplozije i plamen je osvjetljavao dijelove aerodroma. Na sve strane aerodroma razvila se uraganska vatra. Za sve vrijeme borbe borci su se ustremili na uništenje aviona. Ocijenivši da je glavni zadatak izvršen, štab brigade je, nešto iza ponoći, naredio povlačenje i ono je uredno izvršeno.

Akcija na aerodrom sjajno je izvršena: uništeno je 30 i oštećeno 8 aviona.

Jedinice na obezbeđenju su, takođe, potpuno izvršile svoje zadatke. Četa na obezbeđenju prema Sarajevu razrušila je 30 m željezničke pruge i na tome je mjestu iskočio voz koji je bio upućen iz Sarajeva u pomoć Rajlovcu. Pomoć aerodromu, upućena cestom iz Sarajeva, u sastavu 5 tenkova i 10 kamiona vojske, stigla je prekasno. Zasjeda prema Visokom zauzela je i oštetila željezničku stanicu Podlugove, srušila prugu i jedan željeznički most, uništila ili oštetila 6 lokomotiva i 70 vagona i zaplijenila nekoliko vagona namirnica. I ova zasjeda spriječila je prolazak oklopnog voza za Rajlovac. Neprijatelj je imao dosta mrtvih i rajenih, zarobio je 12 domobrana.

Brigada je imala 4 mrtva i 5 rajenih.¹¹⁾

Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« je 18. avgusta obavijestila o akciji 1. krajiške brigade na aerodrom Rajlovac i dala rezultate ove akcije, a vrhovni komandant Josip Broz Tito je u istoj emisiji izrazio zahvalnost starješinama i borcima 1. krajiške brigade za njihovo junaštvo i požrtvovanje u izvršavanju ovog borbenog zadatka.

Ova akcija 1. krajiške brigade poučan je primjer kako treba pripremiti i izvoditi jednu borbu. Njen uspjeh došao je kao rezultat pravovremene pripreme; iako su jedinice brigade marševale do aerodroma pored niza naseljenih mjesta, postignut je maksimalni stepen tajnosti i neprijatelj

11) Zbornik IV/16, 78; Milorad Gončin i Stevo Rauš, Prva krajiška brigada, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1981, str. 154—159 (ubuduće: M. Gončin, i S. Rauš, nd)

O napadu 1. krajiške brigade na aerodrom Rajlovac Nijemci su izvijestili lakonski i ne pominju svoje gubitke. Talijanski konzul u Sarajevu u svom pismu zlurado se podsmijeva Nijemcima za ovaj njihov krupan poraz (Zbornik IV/16, 142 i 144). Ustaški general Pacak navodi u bojnoj relaciji 2. gorskog zdruga da je na aerodromu uništeno 5 njemačkih i 17 ustaških aviona (Isto, dok. 211).

je iznenadno napadnut; komandovanje brigadom bilo je na visokom stepenu umijena; sve jedinice, starije i borci izvršili su svoje zadatke samouvjereni i odlučno. Neprijatelj je bio iznenađen. Iako je bio brojna, dobro naoružan i utvrđen — ovi značajni elementi u borbi nisu došli do izražaja. Tučen je brojno manjom i slabije naoružanom jedinicom.

Po ovim svojim glavnim odlikama, i s obzirom na mjesto na kome je izvedena i na njene rezultate, ova borba 1. krajiške brigade spada među najznačajnije borbe jedinica 5. divizije u toku narodnooslobodilačkog rata. Ona je i najuspješnija akcija koje su jedinice NOVJ izvršile protiv neprijateljske avijacije u toku rata i, ujedno, pokazuje da su postojali uslovi da se izvede znatno veći broj napada na neprijateljske aerodrome nego što je to učinjeno.

Obrodovane zbog uspješnog napada 1. krajiške brigade na aerodrom Rajlovac jedinice 5. divizije nastavile su napade na neprijateljske komunikacije i garnizone. Tako je 4. krajiška brigada napala garnizon u Busovači i izvela nekoliko uspješnih akcija na komunikacije prema Travniku i Zenici. Napadi Udarne grupe bataljona bili su otežani jer je neprijatelj zbog prebacivanja trupa i ratnog materijala od Sarajeva na jug bolje obezbijedio mostarsku prugu, s kojim su ciljem dijelovi 7. SS divizije »Princ Eugen« 14. avgusta povratili Prozor, koji su 7 dana ranije oslobodile jedinice Ramskog NOP odreda i 7. krajiške brigade. Tada je Udarne grupa bataljona prešla u rejon Gornjeg Vakufa i zatvorila pravac od Prozora. Prva krajiška brigada pripremala se da krene na sektor Visoko — Breza — Podlugovi.¹²⁾

Radi uspostavljanja veze i dogovora o izvođenju zajedničkih akcija, komandant 5. divizije boravio je od 11. do 13. avgusta u Stabu 1. proleterske divizije, koji se nalazio kod Gornjeg Vakufa. U to vrijeme njegove dvije brigade — 3. i 7. krajiška nalazile su se u širem rejonu Gornjeg Vakufa. Pri povratku u Stab divizije, sa komandantom divizije je pošao Raja Nedeljković, koji je naredbom Vrhovnog štaba postavljen za zamjenika političkog komesara 1. krajiške brigade, umjesto Petra Radovića, koji je pošao iz divizije na drugu dužnost.

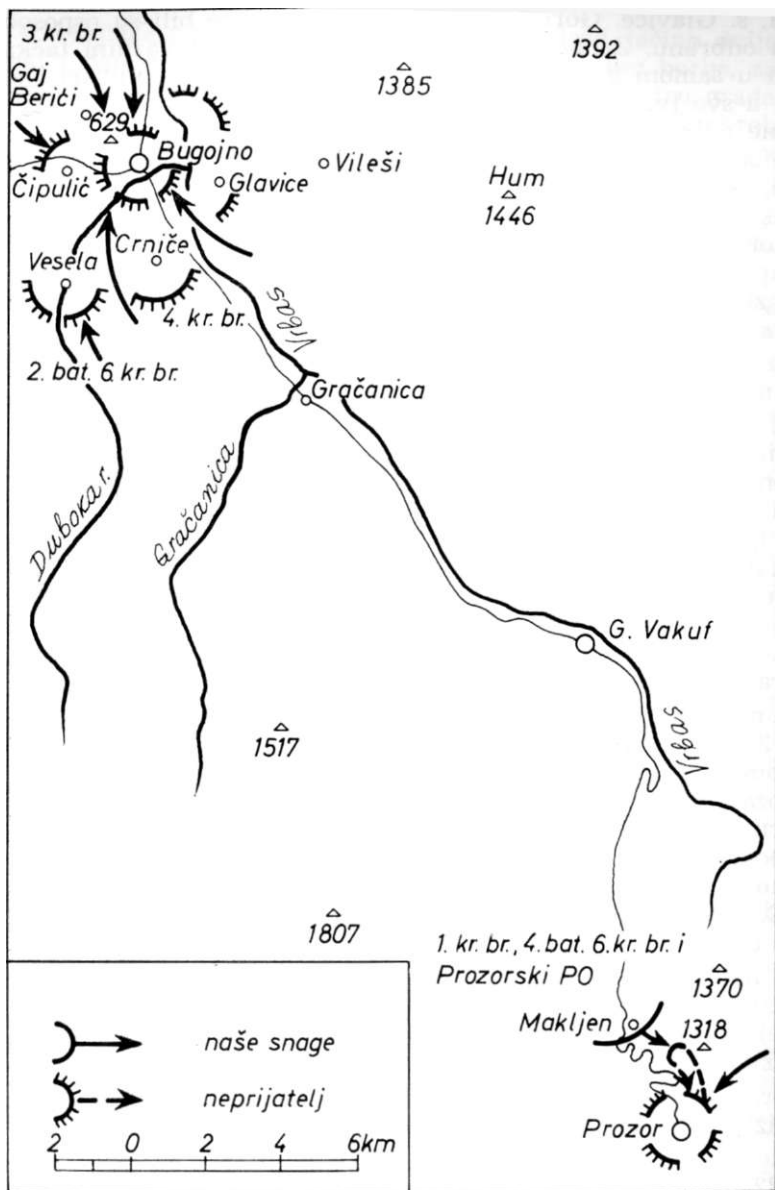
OSLOBODENJE BUGOJNA

Oslobodenjem Jajca, Donjeg i Gornjeg Vakufa, bili su stvoreni uslovi da se napadne i likvidira ozloglašeni ustaški garnizon u Bugojnu, koji je koncem avgusta 1943. bio jedini istureni garnizon prema slobodnoj teritoriji u dolini rijeke Vrbasa, ali i veoma važna veza između neprijateljskih garnizona u Livnu, Kupresu i Travniku.

Vrhovni štab je 19. avgusta 1943. naredio štabovima 1. proleterske i 5. udarne divizije da zauzmu Bugojno.

Bugojno je u narodnooslobodilačkom ratu bilo jedno od najjačih ustaških uporišta u Bosni i Hercegovini. Njega su sredinom jula 1942. godine u toku poznatog pohoda proleterskih i udarnih brigada u Bosansku krajinu — napadale dva puta proleterske brigade, ali ga nisu uspjele zauzeti. Već u vrijeme ovih napada proleterskih brigada ustaše su izgradile soli-

12) O borbama 5. divizije u vremenu od 11. do 20. avgusta 1943. vidi opširnije u izvještaju Štaba divizije Vrhovnom štabu, Zbornik IV/16, 78.

Oslobođenje Bugojna (25. 8. 1943)

dan sistem njegove odbrane. Do avgusta 1943. one su Bugojno još jače utvrdile. I ovdje se odbrana grada oslanjala na dobro organizovanu spoljnu odbranu, koja se sastojala od streljačkih rovova, saobraćajnica, lakih bunkera i bodljikave žice i obuhvatala s. Crniće (na Vrbasu), brdo Goricu (k. 646), s. Vesela, s. Sultanovići, s. Cipulić, Gradinu (k. 629), s. Gaj Berića, s.

Donjići, s. Glavice. Gorica i sela Vesela i Glavice bili su osposobljeni za kružnu odbranu. Za neposrednu odbranu grada na važnim tačkama oko grada i u samom gradu izgrađeni su laki i betonski bunker i streljački rovovi, a sve tvrde zgrade pretvorene su u otporne tačke. U sistemu neposredne odbrane grada i za borbu u samom gradu ustašama su mnogo značile zgrade žandarmerijske i željezničke stanice, sreskog načelstva. opštine, škole (samostana) i pošte. Grad su branile jedinice 7. i 20. bataljona 5. ustaške brigade kojom je komandovao ustaški zločinac Rafael Boban, jačine oko 600, a okolna sela — ustaška milicija, jačine oko 500 vojnika. Cijelu posadu Bugojna činili su poznati ustaški zlikovci koji su počinili mnoge zločine nad srpskim stanovništvom i koji su se mnogo puta sukobljavali s našim jedinicama.

Na zajedničkom sastanku štabova 1. i 5. divizije odlučeno je da se istovremeno napadnu i zauzmu Bugojno i Prozor.

Za napad na Bugojno Stab 1. proleterske divizije odredio je 3. krajišku brigadu, a Stab 5. divizije — 4. krajišku brigadu, koju je ojačao sa bataljonom iz sastava Udarne grupe bataljona (bio je to raniji 2. bataljon 6. krajiške brigade). U odnosu na braniocima naše jedinice imale su preimućstvo u ljudstvu i naoružanju. Ono je bilo još više izraženo na pravcima napada naših snaga na pojedine dijelove grada.

Treća krajiška brigada napadala je sa sjeverozapada, između ceste Bugojno—Kupres do r. Vrbasa, 4. krajiška brigada napadala je sa tri bataljona sa juga i jugozapada, dok je sa istoka napadao jedan njen bataljon pravcem s. Vileši—s. Bešlići—s. Glavice—Bugojno.

Za obezbjeđenje napada od pravca Travnika određen je po jedan bataljon iz 3. i 4. krajiške brigade, i četa Travničkog partizanskog odreda. Divizijskom naredbom određeno je da se bataljon 3. krajiške brigade postavi na položaje Komar—Goleš, a bataljon 4. krajiške brigade i četa Travničkog partizanskog odreda u rejonu s. Duboko—s. Pečuj—s. Margetići (10 km južno od Travnika). Pravac Kupres—Bugojno, u visini s. Koprivnica, obezbjeđivao je jedan bataljon iz sastava Udarne grupe bataljona (bio je to raniji 2. bataljon 9. krajiške brigade). Ovaj pravac su kontrolisali i dijelovi 10. divizije.

Za napad na Prozor određena je 1. krajiška brigada, jedan bataljon iz sastava Udarne grupe bataljona (bio je to raniji 4. bataljon 6. krajiške brigade) i Ramski partizanski odred. Borbom na Prozor rukovodio je štab 1. krajiške brigade uz pomoć načelnika Štaba 5. divizije.

Borbom za oslobođenje Bugojna rukovodili su zajednički štabovi 1. i 5. divizije.

Bilo je određeno da napad na oba neprijateljska garnizona počne uveče 22. avgusta. Međutim, odustalo se od napada na Prozor zbog jakih neprijateljskih snaga u njemu.

Borba za Bugojno počela je 22. avgusta u 23,15 časova.¹³¹

13) Zbornik IV/16, 51.

I u ovoj se zapovijesti štabova 1. i 5. divizije Udarne grupa bataljona, koja se od 21. juna 1943. nalazila u sastavu 5. divizije, pogrešno naziva 11. krajiška brigada. Ja sam tu grešku ispravio u tekstu o borbi za Bugojno, a ranije sam objasnio da su u sastav Udarne grupe bataljona ušli 2. i 4. bataljon 6. krajiške brigade i 2. bataljon 9. krajiške brigade (vidi napomenu 7 u glavi IV).

Stab 4. krajiške brigade odredio je Udarni odred jačine dvije čete (130 boraca) i dao mu zadatak da se provuče u grad bez borbe, zauzme crkvu li opštinsku zgradu i da tako rastroji odbranu u centru grada, a 1. 3. i 4. bataljonu naredio je da se glavnim snagama što prije probiju u grad, a da manjim snagama blokiraju neosvojena uporišta u spoljnoj odbrani grada. Drugi bataljon Udarne grupe bataljona trebalo je da zauzme selo Veselu u kojem se nalazila električna centrala.

Udarni odred 4. krajiške brigade, sa komandirima četa Boškom Jarićem i Gojkom Injcem na čelu, spretno i neopaženo se provukao u centar grada, iznenadio zatečene ustaše i na juriš zauzeo hotel, zgradu opštine i crkvu. Nešto kasnije ustaše su se pribrale, prikupile snage, povratile opštinsku zgradu i preduzele sve da likvidiraju ove dvije naše čete. Prvi i 3. bataljon 4. krajiške brigade, koji su napadali sa juga i jugozapada, lomili su žestoki otpor branilaca i, koncentrišući snage na slabije branjena mjesta, uspjeli su da se 23. avgusta izjutra povežu sa četama ubačenim u grad. Četvrti bataljon 4. krajiške brigade, koji je napadao sa istoka, naišao je na žestok otpor ustaške milicije u svim zaseocima sela Glavice. U nekim zaseocima borbe su vođene za svaku kuću. Prebacujući čete na povoljnije pravce napada, bataljon je uspio da do 11 sati 23. avgusta izbije kod sela Jaklić na desnu obalu Vrbasa. Na ostalom dijelu prema gradu neprijatelj je čvrsto držao lijevu obale rijeke.

Napad na posadu u s. Vesela, u kome se nalazila električna centrala, izvršio je 2. bataljon iz sastava Udarne grupe bataljona. On je u toku noći 22/23. avgusta presjekao vezu posade sa gradom, zauzeo okolne visove i dio sela. Do podne 23. avgusta zauzeo je cijelo selo, a ustaše su se povukle u električnu centralu i uporno je branile. Da bi se izbjegli nepotrebni gubici i sačuvala električna centrala, bataljon je izvršio blokadu ustaša na bliskom odstojanju, tražeći da se predaju.

Treća krajiška brigada izvršila je napad sa sva tri bataljona u prvoj borbenoj liniji. Bržim prodorom jedinica u grad izmanevrisan je i razbijen sistem spoljne odbrane grada, nezauzete otporne tačke su blokirane i postupno uništavane. Prodorom u grad razvila se uporna ulična borba; neprijatelj se branio iz svake kuće, a manje opkoljene grupe borile su se do kraja.

Do podne 23. avgusta obe brigade zauzele su veći dio grada i sva spoljna utvrđenja sem električne centrale u s. Vesela i dio Glavice. Razbijene ustaške snage prikupile su se u opštinsku zgradu, sresko načelstvo, žandarmerijsku stanicu, školu, poštu, apoteku, Sokolski dom i kontrolisale dio grada prema Vrbasu. Iz ovih zgrada ustaše su pružale organizovan snažan otpor, nadajući se da će im stići pomoć iz susjednih garnizona, posebno iz Prozora u kome se 22. avgusta nalazio 2. bataljon 13. pješadijskog puka 7. SS divizije »Princ Eugen«, 1. vod 2. SS tenkovske čete i pionirska četa.

Ujutro 23. avgusta Nijemci su krenuli iz Prozora u napad. Uz podršku avijacije dostigli su do linije Koštica (k. 1285) — Makljen — Debelo brdo (k. 1318) — Kozije stijene, ali dalje nisu mogli. Kako nisu zauzeli nijednu pogodnu tačku prema Makljenu, povukli su se u grad. Neprijatelj je 24. avgusta ponovio napad prema Makljenu, za opravku ceste poveo je prisilno mobilisano stanovništvo, no naše jedinice ponovo su ga vratile u grad. U ovim borbama naše jedinice su imale

4 mrtva i 4 ranjena. Poslije toga Nijemci više nisu pokušali da iz Prozora prodru u Bugojno.¹⁴⁾

Napad neprijateljskih jedinica iz Kupresa, izveden 23. avgusta prema Bugojnu, bio je samo neuspjeh pokušaj. U Travniku, pak, nije bilo dovoljno snaga za ozbiljniju intervenciju u pravcu Bugojna.

Štabovi 3. i 4. krajiške brigade ostavili su za likvidaciju neprijatelja okruženog u gradu samo potreban dio snaga. U toku 24. d 25. avgusta postepeno su likvidirane neke otporne tačke. Pripremljeno je bilo benzinsko bure sa dinamitom za napad na opštinsku zgradu, u kojoj je bilo dosta ustaša, ali paljenje nije uspjelo. Pritiješnjeni sa svih strana samo u nekoliko otpornih tačaka i bez nade na očekivanu pomoć izvana, ustaše su izvršile proboj na istok, u pravcu Travnika. U borbi ih je većina izginula, nešto ih je zarobljeno, a dio je uspio da se probije u Travnik. Poslije pokušaja proboja ka Kupresu, ustaška posada, jačine 45 ljudi, predala se u električnoj centrali u s. Vesela. Uveče 25. avgusta Bugojno je bilo oslobođeno.

Prema izvještajima štabova brigada, rezultati borbe za Bugojno su slijedeći: Treća krajiška ubila je 70, zarobila 16 neprijateljskih vojnika, zaplijenila 4 puškomitraljeza, 1 minobacač sa 222 mine (u većini neispravne), 100 pušaka, 30.000 pušcanih metaka, 1.000 raznih topovskih zrna i druge razne opreme. Brigada je imala 25 mrtvih i 46 ranjenih, od kojih 15 teže. Četvrta krajiška brigada ubila je 78, a zarobila 48 vojnika, zaplijenila 6 puškomitraljeza, 74 puške, 4 pištolja, oko 250 ručnih bombi, 25.000 metaka i dr. opreme. Brigada je imala 6 mrtvih i 13 ranjenih, ranjenih.

U gradu je nađeno dosta namirnica i druge robe.¹⁵⁾

Vrhovni komandant Josip Broz Tito pohvalio je 3. i 4. krajišku brigadu za pokazanu požrtvovanost i junaštvo u borbama za oslobođenje Bugojna.

Sama pohvala Vrhovnog komandanta govori o tome da je borba za oslobođenje Bugojna bila veoma uspješna. Iznijeću nekoliko elemenata koji mogu poslužiti kao obrazloženje za takvu ocjenu. Štabovi 1. proleterske i 5. udarne divizije pravilno su postupili određujući jake snage za napad na Bugojno, a štabovi brigada su veoma dobro rukovodili svojim jedinicama. Napad na Bugojno izveden je prema predviđenom planu, a pripreme su izvršene pravovremeno; napad svih jedinica otpočeo je istovremeno; sadejstvo među brigadama i između bataljona u borbama u gradu bilo je veoma dobro, a isto tako i komandovanje bataljonima i četama; jedinice su brzo rastrojile spoljnu odbranu grada, a smjelim prodorom u grad pokidale su neprijatelju veze i razbile sistem odbrane grada; akcija dviju ubačenih četa u centru grada potpuno je iznenadila neprijatelja i unijela paniku i zabunu u centar njegovog rasporeda; ove čete su znatno doprinijele brzom prodoru u grad jedinica obiju brigada. Svi borci pokazali su u ovoj borbi visoki stepen požrtvovanosti li hrabrosti.

14) U svojim dnevnim izvještajima Nijemci samo notiraju svoje akcije kod Prozora (Zbornik IV/16, 159, 161 i 162). U izvještaju Štaba 5. divizije Vrhovnom štabu omaškom je naznačeno da su ove borbe vođene 22. i 23. avgusta (Zbornik IV/17, 7).

15) Zbornik IV/16, 92, 118, 203, 211 i Zb. IV/17, 7.

3. POPUNA DIVIZIJE NOVIM BORCIMA I RAD NA NJENOM DALJEM KADROVSKOM I ORGANIZACIJSKOM JAČANJU

Početkom septembra vrhovni komandant Josip Broz Tito pozvao je u Vrhovni štab u Jajce komandanta i političkog komesara 5. divizije. Tada smo drugu Titu podnijeli iscrpan izvještaj o diviziji. Bio je veoma zadovoljan rezultatima borbi divizije. Osobito se interesovao za napad 1. krajiške brigade na aerodrom Rajlovac i rekao da je to bila neočekivana i izvanredno izvedena akcija. Za nju je čula cijela naša zemlja. Pohvalio je borce i starješine 3. i 4. krajiške brigade, koji su u izvanredno teškim trodnevnim borbama u Bugojnu uništili jednu od najkrvoločnijih ustaških jedinica, poznatu po zločinima, 5. ustašku brigadu. Odao je priznanje svim jedinicama divizije zbog njihove odlučnosti i samoinicijativnosti u napadima na neprijateljske komunikacije. Pohvalno je govorio o političkoj aktivnosti jedinica divizije u narodu, osobito o našoj veoma dobroj saradnji sa partijskom organizacijom u sarajevskom regionu preko koje nam iz Sarajeva stalno pristižu borci u jedinice. Vrhovni komandant se složio sa našim planovima da u diviziji organizujemo srednje i niže partijske i vojne kurseve i rekao da u tome tražimo pomoć od Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba. Obavijestio nas je da će se uskoro otvoriti oficirska škola pri Vrhovnom štabu u koju treba da i mi uputimo određeni broj naših vojnih starješina. Pažljivo saslušavši naše izlaganje o brojnoj jačini 1. i 4. krajiške brigade, drug Tito je usvojio naš prijedlog da se one popune jedinicama iz sastava Udarne grupe bataljona, Travničkog i Visočko-fojničkog partizanskog odreda.

Dugo je trajao ovaj neposredan, topao i za nas dvojicu nadasve koristan razgovor sa Vrhovnim komandantom, koji se nastavio i za vrijeme ručka kod njega. On nam je govorio o borbama naših jedinica širom zemlje i o povoljnim uslovima za dalji, snažni razvoj naše borbe.

Poslije ručka kod druga Tita stigli su drugovi Đuro Pucar Stari, Osman Karabegović, Veljo Stojnić i Slavko Rodić. Nas dvojica smo se veoma obradovali susretu sa njima, jer ih odavno nismo vidjeli. Bili smo sigurni da je drug Tito bio inicijator ovog neočekivanog susreta sa našim krajiškim drugovima. Dugo smo o svemu razgovarali, nadajući se da ćemo se opet uskoro susresti.

Nakon našeg povratka u diviziju, posao oko popune brzo je završen. Šestog septembra u sastav 1. krajiške brigade ušao je 4. bataljon Udarne grupe, a u 4. krajišku brigadu njen 2. bataljon. Bataljoni su raspoređeni u brigade po četama. Da podsjetim čitaoca da su oba bataljona došla u sastav Udarne grupe iz 6. krajiške brigade. Treći bataljon Udarne grupe vratio se u svoju matičnu 9. krajišku brigadu. Dan-dva kasnije iz Travničkog partizanskog odreda došlo je 99 boraca u sastav divizije, a iz Visočko-fojničkog partizanskog odreda 30 boraca, većinom radnika i đaka koji su se u toku avgusta partijskim kanalima prebacili iz Sarajeva.¹⁶⁻¹

16) Podaci o popuni divizije borcima iz ovih partizanskih odreda iznijeti su u izvještaju Štaba 5. divizije Vrhovnom komandantu od 9. septembra 1943 (Zbornik IV/17, 62). Podaci za Visočko-fojnički odred upoređeni su i korigovani prema podacima iz knjige Marka Sopića »Pred vratima Sarajeva«, Sarajevo 1970, str. 205.

Tom prilikom Stab 5. divizije je vratio u 1. krajišku brigadu Milorada Novosela, a za komandanta Visočko-fojničkog odreda postavio Glišu Jan-kovića, komandira čete u odredu, za političkog komesara odreda postavio je Lazu Radoševića, dotadašnjeg političkog komesara bataljona 4. krajiške brigade, Spasoja Blagovčanina, za zamjenika komandanta, a Danilo Štaka ostao je na dužnosti zamjenika političkog komesara odreda. Sa štabom odreda je dogovoreno da pojačaju i obezbijede partijske kanale sa Sarajevom kako bi iz grada što bezbjednije stizali novi borci do odreda i da obavljaju službi posvete najveću moguću pažnju.

Sa nekima od novih boraca bilo je teškoća, jer su željeli da ostanu u svojim odredima i njih nekoliko vratilo se u odrede. Nekoliko boraca iz bataljona 6. krajiške brigade vratilo se u njen sastav.

I poslije ove popune politički radnici jedinica divizije nastavili su živ mobilizatorski rad na terenu. Politički je bilo veoma važno da iz ovoga dijela centralne Bosne stupi u redove divizije što više mladih ljudi — Muslimana, Srba i Hrvata i da postanu dobri borci uz svoje starije drugove Krajišnike. Zbog toga smo pojačali politički rad u svim selima i varošicama. Na brojnim sastancima sa narodom istican je značaj zajedničke borbe pripadnika svih naroda u Bosni i Hercegovini protiv okupatora i njegovih domaćih slugu, rasla je o tome svijest u narodu i rezultati nisu izostali' tokom avgusta i septembra sa terena Zijameta, Gornjeg i Donjeg Vakufa i Bugojna javilo se u diviziju oko 300 boraca.

Osim ovoga rada, pomagali smo terenskim radnicima oko formiranja narodnooslobodilačkih odbora, a kulturne ekipe održale su brojne priredbe. Jednoj priredbi kulturne ekipe 5. divizije, održane u Jajcu, prisustvo-vao je drug Tito sa nekoliko članova Vrhovnog štaba. Svima se njima dopao sadržajno bogat i dobro izveden program.

Oslobođenjem Bugojna stvoreni su još povoljniji uslovi za liječenje ranjenih i bolesnih drugova. U diviziju je pristizao sanitetski materijal dobijen od saveznika. Organizaciji i radu saniteta divizije pomagao je dr Voja Dukanović, član Sanitetskog odsjeka Vrhovnog štaba. Održan je kurs za bolničarke i kurs za referente saniteta u bataljonima, a povećan je i broj ljekara. Tako je sanitetsko osoblje, sa dr Vickom Zaninovićem, načelnikom saniteta divizije, sve uspješnije radilo. Pomoć u liječenju ranje-nika pružili su engleski hirurg dr Makenzi, major, i njegov pomoćnik, koji su pripadali Savezničkoj sanitetskoj ekipi.

Bolje je radila i intendantska služba divizije. Veliku pomoć ovoj službi pružio je Mijat Vuletić, kojeg je poslao Vrhovni štab. On se dosta dugo zadržao u diviziji. U oslobođenim gradovima i u jedinicama orga-nizovane su radionice za izradu i opravku odjeće i obuće i stanje se kod boraca u svim potrebama znatno popravilo. Ishrana boraca bila je dobra.

U diviziji je redovno tekao politički i vojni rad. Pod rukovodstvom Filipa Bajkovića, instruktora pri Centralnom komitetu KPJ, održan je uspio kurs, za partijske i političke rukovodioce bataljona. Poslije dužeg vremena (iz dana pred 4. neprijateljsku ofanzivu) to je bio drugi kurs ovakvog nivoa kojem su prisustvovala starješine 5. divizije.

Na prvi kurs oficirske škole koja je početkom septembra 1943. formi-rana pri Vrhovnom štabu 5. divizija je uputila 15 oficira ranga komandira četa i komandanata bataljona. Kurs je počeo sa radom 15. septembra, a

završio se 17. oktobra.¹⁷⁾ Kada je 5. divizija 9 oktobra krenula prema Sandžaku, njeni kursisti vraćeni su u njen sastav.

Od vojnih kurseva valja pomenuti dva koji su održani u diviziji u septembru. Na jednom kursu obučavana su po dva borca iz svakog bataljona i borci iz minerskih odjeljenja u rukovanju električnim mašinama i sredstvima za rušenje mostova i drugih objekata na komunikacijama, za uništenje vozova i za postavljanje protivtenkovskih mina. Na drugom kursu obučen je jedan broj boraca i starješina u rukovanju protivtenkovskim puškama. Ova sredstva i naoružanje dobivana su tada od zapadnih saveznika, a instruktori na kursevima bili su engleski oficiri.¹⁸⁾

U ovome vremenu bila je bolje organizovana i nešto uspješnije je radila obavještajna služba divizije. Na tome je dosta uradio Mujo Kovačević, načelnik obavještajnog centra divizije, koga je na ovu dužnost postavio Vrhovni štab, i njegovi saradnici. Štabovi su ovoj službi poklanjali pažnju, ali nam je svima nedostajalo znanja i iskustva da još bolje iskoristimo mogućnosti koje nam je pružao naš teren i saradnja sa našim ljudima. Nešto bolji rad obavještajne službe razvijao se na relaciji prema Sarajevu i Travniku.

U prvoj polovini septembra u diviziji su sačanjani prijedlozi za dodjelu činova svim starješinama. Bio je to zamašan posao svih komandi i štabova. Personalna služba Vrhovnog štaba usvojila je naše prijedloge. Došlo se i do srme za izradu oznaka činova i ovaj je posao u toku mjeseca uspješno završen.

4. BORBE NA SEKTORU TRAVNIK—BUSOVACA—VISOKO

Poslije oslobođenja Bugojna 5. divizija je dobila nove zadatke, koji su usloveli i promjene u rasporedu njenih jedinica. Već 1. septembra, po naređenju Vrhovnog štaba, divizija je sa 1. krajiškom brigadom preuzela od 1. proleterske brigade položaje oko Turbeta i Travnika, sa zadatkom odbrane slobodne teritorije prema Jajcu i Donjem Vakufu. Četvrta krajiška brigada glavninom snaga napadala je komunikacije Travnik—Busovača, a samo povremeno upućivala pojedine bataljone na komunikacije bliže Sarajevu. Tako je teritorija na prostoru Visoko—Kreševo—Fojnica još od našeg napada na Bugojno ostala pod kontrolom Visočko-fojničkog partizanskog odreda. Njegove snage nisu mogle da spriječe upade neprijateljskih jedinica u Kreševo i Fojnicu, zbog čega je bio otežan rad pozadinskih vojnih vlasti i narodnooslobodilačkih odbora u ovim srezovima. Otežane su bile i veze sa Sarajevom. Uočavajući ove nedostatke, Štab divizije je nastojao da ih slanjem jedinica prema Sarajevu ublaži i otkloni.

Isto tako, nastojali smo da 1. krajiška brigada bude što aktivnija, pa su obično njena dva bataljona kontrolisala pravce prema Jajcu i Donjem Vakufu, a druga dva bataljona napadala transporte i rušila komunikacije između Turbeta, Travnika i Viteza. Ona je takvu akciju izvela noću 30/31. avgusta, pred smjenu 1. proleterske brigade, kada su njena tri bataljona, dva bataljona iz sastava Udarne grupe i Travnički partizanski odred, napali željezničku prugu između Bile i Busovače. Željezničke stanice su bra-

17) Zbornik 11/10, 110.

18) O popuni jedinica, o kursevima i o drugim poslovima u diviziji vidi opširnije u Zborniku IV/16. 72 i 83.

nile jedinice Zagrebačkog konjičkog puka, pod komandom 369. njemačke divizije. Zauzeta je i oštećena samo stanica Vitez, razrušeno je oko 2 km željezničke pruge, porušen je jedan most od 11 metara i nekoliko propusta i rušene tt-linije. Poginulo je oko 20 neprijateljskih vojnika, zarobljeno 56 vojnika i 1 kapetan, zaplijenjena 3 teška mitraljeza, 1 puškomitraljez. 30 pušaka i 12.000 metaka. Naši su imali 1 mrtvog i 7 ranjenih.¹⁹

Krajem avgusta došlo je do personalnih promjena u štabu 1. krajiške brigade. Po naredenju Vrhovnog štaba, komandant Vojo Todorović pošao je na dužnost zamjenika komandanta 4. krajiške udarne divizije, a zamjenik komandanta Boško Arsenić upućen je na raspored Štabu 2. udarnog korpusa; za komandanta brigade postavljen je Stevo Rauš, komandant 1. bataljona. Ostalo je upražnjeno mjesto zamjenika komandanta brigade.

Svojim bogatim ratnim iskustvom sa bojišta Španije i vrsnim osobinama komandanta, Vojo Todorović uspješno je vodio 1. krajišku brigadu i s njom postigao velike borbene rezultate.

Početkom septembra 4. krajiška brigada izvela je nekoliko uspješnih akcija na neprijateljske komunikacije i imala nekoliko manjih borbi. Noću 7/8. septembra razrušena je željeznička pruga između stanica Bile i Doca na više mjesta, a noću 9/10. septembra njena dva bataljona razrušili su željezničku prugu između stanica Lašva i Modrinje na više mjesta, zauzeli stanicu Modrinje i izazvali sudar dva voza. Od sudara i naše vatre uništene su obe lokomotive i oštećeno više vagona, a neprijatelj je imao, po njegovom izvještaju, 6 mrtvih, 22 teško i 26 lakše ranjenih. Naši bataljoni nisu imali gubitaka.

Najviše snaga angažovala je divizija u borbi koja je izvedena noću 15/16. septembra. Tada je 1. krajiška brigada izvršila napad na Turbe i demonstrativan napad na Travnik, a jedan bataljon 4. krajiške brigade rušio je željezničku prugu kod Han-Bile. U Turbetu i Travniku nalazile su se jedinice Zagrebačkog domobranskog puka i nešto ustaške legije (za vrijeme borbi u Bugojnu dio ustaša probio se u Travnik). Naši obavještajci imali su dobre saradnike u oba ova mjesta i bilo je dogovoreno da se u vrijeme napada na Turbe preda domobranska četa na čelu sa njenim komandantom. U vezi s tim, računalo se da će se ovo mjesto dosta lako zauzeti. Međutim, i ustaše su ocijenile da su domobrani nesigurni, pa su u domobransku četu odredili po vod legionara. Komanda u Travniku je inače stalno bila na oprezu od našeg napada i sprovela je sve mjere odbrane. U izmijenjenoj situaciji posada Turbeta pružila je snažan otpor, u njemu se našao i oklopni voz, i mjesto se nije moglo zauzeti. Ipak je 12 domobrana uspelo da prebjegne našima. Demonstrativni napad na Travnik vezao je tamošnje snage za odbranu grada, a željeznička pruga i cesta između Turbeta i Travnika dobro su porušene. Bataljon 4. krajiške brigade nometano je rušio željezničku prugu i tt-linije u rejonu Han-Bile.

U ovoj borbi je zarobljeno 17 domobrana (drugih 12 domobrana prešlo je našima), zaplijenjeno je 20 pušaka, 1 mali bacač sa 54 mine, 40 ručnih bombi, 5.000 metaka, i tri strojnice. Razrušen je 1,5 km željezničke pruge, srušen jedan drveni most na pruzi dužine 6 metara, oboreno 2,5 km tt-linije. Naši gubici su bili 2 teže i 6 lakše ranjenih.

¹⁹ U dnevnom izvještaju ustaškog generala Prohaske stoji da je u ovoj borbi nestalo 123 vojnika i da je oklopni voz oštećen od mine (Zbornik IV/17, 169).

Interesantno je uporediti ove naše podatke sa podacima koje je za ovu borbu dala komanda Zagrebačkog konjičkog puka:

»Napadaj 400 partizana na Travnik odbijen. Partizani spalili dva bunkera. Napadaj 500 partizana na Turbe odbijen. Partizani porušili 900 m željezničke pruge, 2 km zapadno od željezničke postaje Bila i uništili 2 propusta. Istodobno prekinuli prugu i brzoglasnu vezu između Travnika i Turbeta. 5 legionara mrtvih, 8 ranjenih, 4 domobrana ranjena, zarobljen satnik Matolnik Rudolf, 3 dočasnika, 18 domobrana, svi sa oružjem.«²⁰

Poslije ove borbe Stab 5. divizije nije imao u planu da napada na Turbe radi njegovog zauzimanja. Pogotovo ne na Travnik. Naši štabovi raspolagali su sigurnim podacima o jačini neprijateljskih snaga u oba garnizona. S obzirom na njihov sastav, moglo se računati na uspjeh u napadu. Međutim, neprijatelj je tokom dugog vremena izgradio solidan sistem odbrane, čiju su osnovicu činili betonski bunker i druge dobro izabrane i utvrđene otporne tačke. Njihovo zauzimanje bez upotrebe artiljerije (osobito pt-topova) tražilo bi velike žrtve.

Iz navedenih razloga, 1. krajiška brigada se orijentisala na izvođenje manjih akcija diverzantskog karaktera. Njeni mineri su u ovim akcijama upotrijebili električne mašine za paljenje mina, koje smo nedavno dobili od saveznika. Mašine su se pokazale veoma dobro. Sa njima je naša zaseda na 2,5 km od Travnika srušila oklopni voz. Njegova je posada većinom izginula, zarobljeno je 8 legionara, zaplijenjena su 2 teška mitraljeza, 2 puškomitraljeza »šarca« i drugo oružje. Živote je izgubilo 20 Talijana, a njih 80 je oslobođeno. Njih su legionari vozili u Turbe kao radnu snagu. Naša je zaseda imala 3 mrtva i 3 ranjena. Druga naša zaseda sačekala je noću 27/28. septembra putnički voz u blizini željezničke stanice Bila. Od eksplozije mina uništena su dva vagona. Poginulo je i ranjeno oko 40 neprijateljskih vojnika.

Prva krajiška brigada izvela je još nekoliko akcija, a 7. oktobra nju je sa sektora Turbe—Travnik smijenila 7. krajiška brigada 10. udarne divizije.

Potkraj septembra i početkom oktobra 4. krajiška brigada izvela je u blizini Sarajeva nekoliko dobrih zaseda i diverzija: kod Podlugova uništena je jedna lokomotiva; kod Hadžića i između Hadžića i Blažuja dignuta su u vazduh dva voza, neprijatelj je imao gubitaka; kod Kobilje glave uništen je 1 autobus, a vojnici zarobljeni. I mineri 4. krajiške brigade dobro su koristili dobivena minerska sredstva.^{21^}

Petog oktobra stiglo je iz Sarajeva do bataljona 4. krajiške brigade 30 omladinaca i jedan meteorolog. U Visočko-fojničkom odredu ostalo je njih 13, a meteorolog je upućen Vrhovnom štabu.^{22^}

20) Zbornik IV/17, 225. U ovom neprijateljskom dokumentu zabilježene su sve borbe koje je u septembru vodio Zagrebački konjički puk protiv jedinica 5. divizije na sektoru Turbe—Travnik. Iz njega se vidi da su ove borbe bile gotovo svakodneve.

O borbama od 9. do 16. septembra vidi izvještaj Štaba divizije Vrhovnom štabu u Zborniku IV/17, 98.

21) Zbornik IV/17, 104, 109 i 225 i Zbornik IV/18, 38.

22) Zbornik IV/18, 44, 177 i 179.

Sumirajući rezultate dejstva 5. divizije u centralnoj Bosni u vremenu od 17. jula do početka oktobra 1943, može se reći da su sve borbe, sa izuzetkom borbi u Gornjem Vakufu i Turbetu, izvedene uspješno. U borbama su jedinice zaplijenile dosta naoružanja i druge ratne opreme, čime im je porasla vatrena moć. Divizija je u istom vremenu pomogla u naoružanju Visočko-fojnički partizanski odred, dala oružje komandama mjesta u Fojnici, Kiseljaku, Gornjem Vakufu i Bugojnu, a 2. udarnom korpusu (u Bosanskoj krajini) poslala i teški minobacač, 4 teška mitraljeza i 20 puškomitraljeza. Popunom u ljudstvu 1. i 4. krajiška brigada znatno su ojačane. Poslije dolaska u sastav 5. divizije 10. krajiške brigade, divizija je imala 2.915 boraca (od toga 61 u rashodu). Od naoružanja je imala 2.038 pušaka, 50 strojnica, 2.167 ručnih bombi, 8 teških mitraljeza, 152 puškomitraljeza (od toga 38 njemačkih »šaraca«), 8 teških i 9 lakih minobacača, 8 protivtenkovskih pušaka i 3 protivtenkovska topa. U diviziji je bilo 87 jahaćih konja, u bojnoj komori 152 konja, a u intendanturi i bolnicama 324 konja.²³⁾

U odnosu na brojno stanje i naoružanje divizije koncem jula, sada je ona bila brojčano jača za oko 700 ljudi, a u naoružanju za oko 400 pušaka, za 20 puškomitraljeza (od toga 12 »šaraca«), 8 pt-pušaka, 3 pt-topa i za preko 1.000 ručnih bombi.

5. DOLAZAK 10. KRAJIŠKE BRIGADE U SASTAV DIVIZIJE

Naredbom Vrhovnog štaba 6. oktobra stigla je u rejon Bugojna 10. krajiška udarna brigada i sutradan ušla u sastav divizije.

Deseta krajiška udarna brigada formirana je 4. februara 1943. u jeku teške borbe protiv okupatorskih i ustaško-četničkih snaga u neprijateljskoj ofanzivnoj operaciji »Vajs«. Naredbu za formiranje brigade izdao je 1. februara 1943. Stab 1. bosanskog korpusa, a na njenom formiranju radili su Komanda vojnog područja u Drvaru, Okružni komitet KPJ za Drvar, komande mjesta i sreski komiteti KPJ u Bosanskom Grahovu, Drvaru i Bosanskom Petrovcu i organizacije SKOJ-a u ovim mjestima. Moralo se raditi brzo kako bi se brigada što prije uputila na ratni zadatak.

Jezgro brigade sačinjavali su samostalni bataljon Komande vojnog područja u Drvaru i Kulen-vakufska partizanska četa. U njen sastav ušlo je i oko 250 boraca iz 1. i 3. i 4. krajiške brigade koji su se nalazili na liječenju u bolnicama na teritoriji drvarskog vojnog područja i kao rekonvalescenti očekivali odlazak u svoje brigade ili su se i prije potpunog ozdravljenja javili za 10. krajišku brigadu. U sastav brigade stupilo je oko 250 omladinaca i omladinki, među kojima je bio dobar broj članova SKOJ-a i učesnika lokalnih dobrovoljnih omladinskih radnih akcija i poznate radne akcije u sabiranju žita u dolini Sanice, u ljeto 1942.

Prilikom formiranja brigada je imala oko 900 boraca, da bi početkom marta, dolaskom nove popune, brojila 1.150 boraca, svrstanih u četiri bataljona i u jedinice pri štabu brigade, brigadnu ambulantu i intendanturu. U njenom sastavu tada se nalazilo 118 članova KPJ i 101 član SKOJ-a.

23) Arhiv VII, k. 783, reg. ber. 1—1.

Ljudstvo brigade sačinjavali su sinovi i kćeri ustaničkog kraja jugo-zapadnog dijela Bosanske krajine, među kojima se nalazio veliki broj boraca iz prvih ustaničkih dana 1941. godine, izraslih u mnogim borbama u iskusne i odvažne borce i vojne i političke starješine. U brigadi se spojila zrelost tih starih boraca i poletne i nadasve disciplinovane omladine, koja, kao i iskusni borci, nije znala za strah i bila navikla da stoički podnosi sve ratne nedaće, među kojima i oskudnicu u hrani, odjeći i obući.

Nije bilo teškoća u izboru kadra za komandne, partijske i političke dužnosti u jedinicama brigade. Vrhovni štab je za komandanta brigade postavio Velimira Kneževića Brku, dotadašnjeg komandanta bataljona u 3. sandžačkoj udarnoj brigadi. Za političkog komesara brigade postavljen je Ilija Materie, član Okružnog komiteta za Drvar, a za zamjenika političkog komesara Obrad Malbašić.

U vrijeme formiranja brigade njeno naoružanje bilo je dosta slabo i šaroliko. Imala je puške i puškomitraljeze raznih tipova — jugoslovenske, talijanske, njemačke. I municije je bilo malo, i nju je valjalo štedjeti, dok se druga ne zaplijeni.

Ratna situacija nalagala je da se brigada što prije uputi na front prema Kninu, odakle su Talijani i četnici ugrožavali slobodnu teritoriju. Zbog toga je brigada formirana tako reći u pokretu i nije bilo uobičajenog postrojavanja bataljona i brigade kao cjeline. Sabirno mjesto za dolazak i prihvat jedinica i boraca u brigadu bilo je selo Kesići, kod Bosanskog Grahova. Tu su se formirali vodovi i čete i odmah zatim čete su upućivane na položaje pojedinih bataljona.

Prvi ratni zadaci brigade bili su veoma odgovorni i teški. Odbranu slobodne teritorije od pravca Knina brigada je morala da organizuje na frontu širokom oko 20 km — od sela Tiškovca do Crnog vrha na Dinari-pl. Ubrzo zatim, zbog prodora 7. SS divizije »Princ Eugen«, iz Bosanskog Petrovca prema Drvaru glavnina brigade se prebacila na položaje južno od Drvara, gdje je na Kamenici i Pločama u vremenu od 1. do 3. marta vodila teške borbe sa mnogo nadmoćnijim neprijateljem.

Poslije neprijateljske ofanzive 10. brigada, u sastavu 10. krajiške divizije, drži Bosansko Grahovo i Strmicu. Na pravcu Knina i na Dinari vodi borbe sa četnicima popa Đujića. Zajedno sa 4. krajiškom brigadom i ličkim jedinicama 4. i 5. aprila učestvuje u napadu na Talijane i četnike na pravcu Golubić—Knin i nanosi neprijatelju osjetne gubitke. U drugoj polovini aprila njena dva bataljona odlaze na teren Bosanskog Petrovca i u borbi kod Kolunića i na Paunovcu nanose gubitke dijelovima njemačke 114. lovačke divizije. Krajem aprila ulazi u sastav 4. udarne divizije. U maju dejstvuje protiv četnika na velikom prostoru od Bosanskog Grahova i Dinare-pl. preko Livanjskog polja do Glamoča. Koncem maja i početkom juna zajedno je sa 6. krajiškom brigadom u akciji na četnike na prostoru Peulja, Grkovaca i Nuglašice, a zatim nastavlja borbe protiv ustaša i četnika kod Glamoča. Koncem juna i u julu, zajedno sa ličkim jedinicama i 8. krajiškom brigadom, na prostoru Dinare i kod Tičeva razbija ofanzivu četnika. Protjeruje ih preko Dinare ka Vrlici, koju zauzima 5. avgusta. Poslije neuspjelog napada na Livno (noću 29/30. avgusta), ponovo vodi borbu sa četnicima na Dinari i 13. septembra zauzima Golubić i Vrhpolje. Noću 18/19. septembra njena dva bataljona i Udarni bataljon Drvarsko-petrovačkog partizanskog odreda u teškoj borbi na Prkosima

razbili su dijelove njemačke 373. divizije, izbacili iz stroja oko 250 vojnika, oštetili 4 haubice, zaplijenili 11 puškomitraljeza »šaraca«, 1 teški mitraljez, radio-stanicu i drugu opremu. Bataljoni su imali 25 mrtvih i 47 ranjenih. U drugoj polovini septembra, pod komandom 1. proleterske divizije i zajedno sa 6. krajiškom brigadom, vodi borbe sa Nijemcima na pravcu Livno—Sinj—Split. U povratku nastupa prema Livnu i Kupresu i 4. oktobra, zajedno sa jedinicama 3. krajiške brigade, ulazi u Kupres koji su ustaše napustile.

U osmomjesečnim borbama protiv njemačkih i talijanskih okupatorskih jedinica i njihovih ustaških i četničkih slugu, 10. krajiška brigada stekla je veliko borbeno iskustvo, osobito za borbe u susretu i na otvorenom zemljištu. Sasvim skromno iskustvo imala je iz napada na gradove i na druge utvrđene objekte. Od prvih dana svoga postojanja ona je podjednako samopouzdana i odlučno stupala u borbu protiv okupatorskih i ustaško-četničkih jedinica. Angažovana dugo vremena protiv četničkih snaga, ona je upoznala njihovu taktiku borbe i tukla ih u brojnim borbama. Tu svoju specifičnu vještinu borbe protiv četnika brigada će zadržati i još više obogatiti u kasnijim borbama u Srbiji. Mislim da joj u tome nije bilo premca među svim krajiškim brigadama. Ratujući po teškom kraškom terenu, po vrljetnoj i bezvodnoj Dinari, prelazeći borbom i čestim dugim marševima velike prostore, 10. krajiška brigada stekla je kvalitete lake, brzopokretne jedinice, sposobne da izvrši svaki borbeni zadatak. Boreći se samoprijegorno za ciljeve narodnooslobodilačke borbe i štiteći narod od terora, paljenja i pljačke okupatorskih i kvislinških bandi, brigada je u narodu postala omiljena jedinica. Narod je 10. krajišku brigadu od milošte zvao »naša brigada«.

Ova svoja svojstva brigada će dalje razvijati i njegovati u sastavu 5. udarne divizije.

Nakon ulaska u sastav 5. divizije, izvršene su neke promjene u komandnom sastavu brigade. Za komandanta brigade postavljen je Marko Srdić, dotadašnji komandant 4. bataljona 4. krajiške brigade, a za zamjenika političkog komesara brigade Milovan Batanović Batan. Politički komesar brigade bio je Miloš Marčeta.

Centralni komitet KPJ je u politodjel brigade imenovao Peru Đurića, za rukovodioca, i Vuksana Ljumovića za kulturno-prosvjetni rad, dok je Veljko Ražnjatović zadužan za rad sa omladinom i do tada bio na toj dužnosti. Brigada je dobila i dva nova komandanta bataljona: Bogdana Vukšu iz 1. krajiške brigade, za komandanta 2. bataljona, i Dmitra Ticu iz 4. krajiške brigade, za komandanta 4. bataljona. Dotadašnji komandant brigade Vlado Prošić upućen je Vrhovnom štabu na novu dužnost. U decembru 1943. za načelnika štaba brigade postavljen je Branko Kuna.